

CAMBRINUS UITGEDAAGD

Verschuivingen in de consumptie en distributie van dranken in het achttiende-eeuwse Hasselt*

Cambrinus challenged

Shifts in the consumption and distribution of beverages in eighteenth-century Hasselt

This article focuses on the challenges the traditional beer-selling innkeepers faced when in the course of the eighteenth century consumer preferences gradually shifted from beer to distilled liquors and hot, colonial beverages. Due to the emergence of gin- and coffeehouses, public houses were flourishing in the county of Flanders and the duchy of Brabant, but not in the town of Hasselt. Although the consumption of gin also increased sharply after 1770, corporate regulation and the emergence of an important distilling industry prevented innkeepers from incorporating the new drinks in their businesses. The decreasing demand for beer among the lower classes combined with the town governments policy of beer price regulation caused the overall number of inns to decline.

Vandaag herinnert alleen de aanwezigheid van het Nationaal Jenevermuseum nog aan het negentiende-eeuwse verleden van Hasselt als jeneverstad, maar in de eerste helft van de zeventiende eeuw was er amper sprake van stokerijen. Met meer dan zestig brouwers was de Belgisch-Limburgse stad een echte bierstad. Pas in de loop van de achttiende eeuw ontwikkelde de jeneverstokerij zich tot een belangrijke industrietak naast de bierbrouwerij. Deze transformatie past binnen een breder Noordwest-Europees proces dat zich rond het laatste kwart van de zeventiende eeuw in beweging zette en dat gekenmerkt werd door verschuivingen in het consumptiepatroon. Een groeiend assortiment aan producten kwam beschikbaar voor steeds breder wordende maatschappelijke lagen. Op het vlak van het drankverbruik verschoof de preferentie van de consument zeer geleidelijk van bier – eeuwenlang de volksdrank bij uitstek – naar gedistilleerde dranken zoals brandewijn en jene-

* Met dank aan prof. dr. Erik Aerts en de leden van de onderzoekseenheid Geschiedenis: nieuwe tijd (Katholieke Universiteit Leuven) voor hun opmerkingen en suggesties.

ver en koloniale dranken zoals koffie en thee.¹ Dat consumptie al geruime tijd de aandacht van sociale wetenschappers en historici heeft, blijkt uit de omvangrijke literatuur die sinds het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw verschenen is en nog steeds aangroeit. Het aanbod wordt niet langer beschouwd als de voornaamste determinant van economische ontwikkeling. Bij de verklaring van economische processen mag de vraagzijde van de markt niet verwaarloosd worden. Veranderende voorkeuren en verschuivingen in het consumptiepatroon hadden niet alleen gevolgen voor de economische ontwikkeling van de Hasseltse bierbrouwerij en jeneverstokerij, maar ook voor de herberg – het traditionele distributiecentrum van bier bij uitstek.

Enkele decennia geleden kon de herberg op ruime belangstelling van geschiedkundigen rekenen en sinds enkele jaren komt de kroeg internationaal opnieuw onder de aandacht van historici van uiteenlopende disciplines.² Deze hernieuwde aandacht sluit aan bij de belangstelling voor de geschiedenis van de distributiesector, die parallel met de interesse van historici voor consumptie een krachtige impuls kreeg.³ Dit artikel plaatst de Hasseltse waarden en hun klanten in de kern van deze historiografische vernieuwingen. Vernieuwingen die in de geschiedschrijving over Hasselt amper aandacht hebben gekregen: de beschikbare literatuur over bier en jenever te Hasselt had vooral aandacht voor het aanbod. Dit is overigens tekenend voor de stand van de kennis van het hele Belgisch-Limburgse verleden, dat vooral door studenten, heemkundigen en archivariissen werd bestudeerd.⁴

In dit artikel wordt onderzocht wat de gevolgen waren van de veranderende consumptiepreferenties voor de Hasseltse sector van de drankendistributie. Gedistilleerde en koloniale dranken hebben immers heel andere eigenschappen dan bier op het vlak van prijs, alcoholpercentage, houdbaarheid en dorstlessend vermogen en deze verschillen hebben gevolgen voor de verdeling ervan. Welke invloed had de verschuiving van consumptiepatronen in de tweede helft van de achttiende eeuw en dan vooral na 1770 op de

1. Voor een recente synthese, zie R. Van Uytven, *Geschiedenis van de dorst. Twintig eeuwen drinken in de Lage Landen* (Leuven 2007). Andere Europese landen en koloniën maakten dezelfde evolutie door. Zie bijvoorbeeld C. Shamma, *The preindustrial consumer in England and America* (Oxford 1990).

2. Zie bijvoorbeeld B. Kümin en B.A. Tlusty (eds.), *The world of the tavern: public houses in early modern Europe* (Aldershot 2002) en het bibliografische overzicht in dezelfde bundel. In Vlaanderen is de stroom heemkundige publicaties en licentiaatsverhandelingen over het herbergwezen nooit opgedroogd.

3. I. Van Damme, 'Pendelen tussen revoluties en tradities. Recent historisch onderzoek naar de kleinhandel in de late middeleeuwen en de nieuwe tijd (ca. 1450-ca. 1850)', *Stadsgeschiedenis* 2 (2007) 54-65.

4. Zie bijvoorbeeld voor Hasselt de retrospectieve bibliografieën van J. Grauwels, 'Bibliografie over de geschiedenis van Hasselt', *Het oude Land van Loon* 37 (1982) 5-18 en P. Beusen en H. Rombaut, *Bibliografie van de geschiedenis van de steden van België* (Brussel 1998) 436-441.

samenstelling en de omvang van de beroepsgroep van de drankverkopers? Was het in de eerste paragraaf beschreven Hasseltse patroon van een krimpende sector waarbinnen het gewicht van de jeneverslijters toenam ten koste van de bierverkopers uniek, of waren er parallellen met ontwikkelingen in de naburige Zuidelijke Nederlanden? Ter verklaring worden in de tweede en derde paragraaf de dalende bierconsumptie en de unieke institutionele situatie van de biersector in de Demerstad onder de loep genomen: de prijs- en kwaliteitspolitiek van de Hasseltse magistraat heeft de neergang van de bierverkopers versneld. In de vierde paragraaf komt de toenemende consumptie van jenever en koloniale dranken aan bod, maar uit de vijfde paragraaf zal blijken dat de specifieke economische context van een jeneverstad in ontwikkeling de opkomst van het jeneverkot heeft afgeremd: het brouwersambacht schermde de toegang tot het beroep van jeneververkoper af en de consument verkoos zich rechtstreeks te bevoorraden bij de stokers.

De afbrokkelende monopoliepositie van bier en herbergier

Bier was eeuwenlang de volksdrank bij uitstek. Bij afwezigheid van alternatieven – drinkbaar water was een zeldzaamheid in de stad – was de mens veelal aangewezen op alcoholische dranken om de dorst te lessen. Bier was door het hoge aantal calorieën per geldeenheid lange tijd de geprefereerde dorstlesser voor de volksmassa. Het verbruik ervan was dan ook hoog.⁵ Volgens een ordonnantie uit 1716 kreeg een Hasselts ambachtsman werkzaam in de bouw drie potten ‘half en half’ bier als onderdeel van zijn dagloon.⁶ Bij een gemiddelde gezinsgrootte van 4,5 personen kwam dit overeen met ongeveer één liter per persoon, wat zeker geen uitzondering was.⁷ Andere bronnen wijzen op een gemiddeld hoofdelijk verbruik van 260 liter per jaar in de eerste helft van de achttiende eeuw.⁸

Door de levensnoodzakelijkheid van bier en de beperkte houdbaarheid ervan trof men overal te lande brouwerijen en brouwerijtjes aan. De brouwers verkochten echter enkel bier in grote hoeveelheden en het modale gezin was financieel niet in staat om een heel vat of aam ineens in te slaan. De prijs van een aam goed Hasselts bier bedroeg bijna acht keer het dag-

5. H. Soly, ‘Kroeglopen in Brabant en Vlaanderen’, *Spieghel Historiae* 18: 11 (1983) 569.

6. E. Geraets, ‘Un mot sur les conditions de la bâtisse au siècle passé à Hasselt et environs’, *L’ancien Pays de Looz* 4 (1899) 17-18.

7. Cijfers over het hoofdelijk bierverbruik in diverse steden bij E. Aerts, ‘Het hoofdelijk bierverbruik in de Zuidelijke Nederlanden (ca. 1400-1800). Enkele kanttekeningen’, *Bijdragen tot de geschiedenis* 81 (1998) 57-58; E. Aerts, ‘Alcoholconsumptie in het hertogdom Brabant (14de-18de eeuw)’, *Het tijdschrift van Dexia Bank* 55 (2001) 56-62.

8. Zie grafiek 1.

loon van een meester-metselaar. ‘*Nae bier*’ – een minderwaardig brouwsel dat werd verkregen door na het eerste brouwsel opnieuw water op de draf te storten – was goedkoper. De prijs per aam bedroeg ongeveer anderhalf dagloon.⁹ Maar de houdbaarheid was zeer beperkt. Zelfs de strafste bieren konden maar enkele maanden bewaard worden! Daarom was men voor het lessen van de dorst aangewezen op het kleinhandelscircuit van brouwers-tappers en herbergiers.¹⁰ Zowel de brouwers-tappers als de herbergiers (in de Hasseltse bronnen aangeduid als ‘*clijn werden*’) verkochten bier in kleine hoeveelheden, per pot of per pint. Het voornaamste verschil lag in de herkomst van het verkochte bier. Herbergiers betrokken hun gerstenat bij de brouwers-leveraars die bier in grote hoeveelheden (‘*met de aeme*’) en tegen groothandelsprijs verkochten. De brouwers-tappers (de naam zegt het al) brouwden het bier dat ze per pot of pint uittapten zelf.¹¹ Samen sleten ze in het eerste kwart van de achttiende eeuw ongeveer de helft van het bier dat in de stad geconsumeerd werd. De andere helft – de ‘*burgersbieren*’ – werd gebrouwen voor welgestelde burgers die zich een heel vat konden veroorloven.¹² Dat de lagere klassen de voornaamste clientèle van de brouwers-tappers en herbergiers vormden, blijkt ook uit een sociale stratificatie op basis van beroepsaanduidingen uit getuigenissen in gerechtelijke onderzoeken. Deze laat zien dat 88 procent van hun klanten volgens het tarief van het hoofdgeld uit 1762 30 stuiver of minder betaalden.¹³ Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat de gebruikte bronnen het beeld van de klanten enigszins vertekenen. Vooral herbergen en tapperijen die bezocht werden door lieden uit de lagere klassen hebben immers de neiging om vaker op te duiken in gerechtelijke documenten.

9. Volgens Rijksarchief Hasselt (verder RH), Oud archief stad Hasselt (verder OASH), inv. nr. 1024: Kwitantie voor geleverd bier en voedsel, 1787 – één van de schaarse prijsnotities die voor bier per aam werden teruggevonden – kostte goed bier elf gulden per aam en ‘*nae bier*’ twee gulden. Het dagloon van een meester in de bouwsector bedroeg volgens een ordonnantie van de magistraat uit 1711 1 gulden 8 stuiver. Draggers en knechten verdienden ongeveer de helft (Geraets, ‘Un mot’, 17-18).

10. Soly, ‘*Kroeglopen*’, 569-570.

11. RH, OASH, inv. nrs. 252-253: Voorwaarden en reglementen van de bieraccijns.

12. RH, OASH, inv. nrs. 835-840: Stadsrekeningen, 1721/22-1724/25. Zie ook grafiek 2.

13. J. Poukens, *Het herbergwezen te Hasselt in de 18de eeuw* (licentiaatsverhandeling geschiedenis K.U. Leuven 2007) 79-81. Van 93 klanten werd de beroepsaanduiding in het tarief van het hoofdgeld teruggevonden. Zij werden onderverdeeld volgens vier belastingsschalen waarvan de laagste 5 stuiver betaalde (37 procent), de tweede 15 tot 30 stuiver (51 procent), de derde 60 stuiver (9 procent) en de hoogste meer dan 120 stuiver (3 procent). In de laagste categorie trof men naast dienstpersioneel en soldaten vooral loonarbeiders en voerlieden aan. Ambachtlieden maakten het gros van de klanten die 15 tot 30 stuiver betaalden uit. In de hoogste categorieën werden beoefenaren van vrije beroepen en ambtenaren teruggevonden.

Den Ossekop te Hasselt. In dit huis in de Demerstraat werd nog tot het einde van de negentiende eeuw herberg gehouden. Litho van P.M. Bamps, 1890 (afgebeeld bij G. Caluwaerts, Hasselt intra muros. Hasselt binnen de oude wallen. Historiek van straten, pleinen, gebouwen en huizen zoals opgetekend door Jan Juliaan Melchior (1848-1920) (Deurne en Hasselt 1989) 68.

Omdat het dagelijks bezoek aan een bierverkoper – naast een aangenaam tijdverdrijf – lange tijd noodzakelijk was voor de volksmassa, waren er in het verleden zeer veel brouwers-tappers en herbergiers. Het grote aantal openbare lokalen was zowel in de stad als op het platteland een constante tijdens het ancien régime. Zelfs in de kleinste dorpen kon men er vaak meerdere aantreffen.¹⁴ In de loop van de achttiende eeuw breidde het aanbod zich zowel in de diepte als in de breedte uit. Naast de traditionele bierherbergen en tapperijen verschenen er nieuwe types, zoals de elitaire koffiehuisen en jeneverkotten voor het gepeupel. Vooral de spectaculaire opkomst van het jeneverkot vanaf 1770 leidde volgens H. Soly tot een algemene toename van het aantal drankgelegenheden en de ‘triomf van het openbaar lokaal’ in het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant.¹⁵

Om de kwalitatieve en kwantitatieve verschuivingen binnen de Hasseltse drankverkoopsector aan het licht te brengen, werden de weinig specifieke aanduidingen uit de bevolkingstellingen van 1763 en 1796 gepreciseerd door de persoonsgegevens van drankverkopers uit deze tellingen te toetsen aan de inschrijvingsregisters van het brouwersambacht.¹⁶ Omdat volgens de privileges van het Sint-Arnoldusambacht enkel de brouwers-tappers, stokers en verkopers van brandewijn en jenever het lidmaatschap van het ambacht moesten kopen, waren de drankslijters wier namen niet opduiken in de ledenlijsten herbergiers.¹⁷ Enkele verzoekschriften maken het mogelijk om de jeneverstokers te identificeren.¹⁸ Deze informatie werd verder aangevuld met fiscale documentatie uit het eerste kwart van de achttiende eeuw.¹⁹

14. Soly, ‘Kroeglopen’, 570. Cijfers onder andere bij A. Cosemans, ‘Alcoholisme en drankbestrijding in vroeger eeuwen’, *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 17 (1963) 107-111. Ter vergelijking: het koninkrijk België telde in 2005 maar 1,8 cafés per 1.000 inwoners. FOD Economie – Algemene Directie Statistiek, ‘Bedrijfsregister DBRIS’, 2007. http://statbel.fgov.be/figures/d422_nl.asp#3 (29 oktober 2007).

15. Soly, ‘Kroeglopen’, 575-576. In Groot-Brittannië was er eveneens sprake van een explosie van ‘gin houses’: P. Clark, *The English alehouse: a social history, 1200-1830* (Londen en New York 1983) 239-242. Ook tijdgenoten bemerkten de toename van het aantal herbergen door de opkomst van het jeneverkot. Zie bijvoorbeeld *Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens. Troisième série, 1700-1794* II (Brussel 1905) 357: Ordonnantie, 31 juli 1779 (‘dat boven de zelve herbergen, de provincie van Vlaanderen vervult is, van cantynen en brandewynkoten, of soo men die andersints noemt, kroegen, keeten en geneverhuysen’).

16. RH, Hasselt ambachten (verder HA), inv. nr. 24: Inschrijvingsregister van het brouwersambacht, 1674-1791. RH, OASH, inv. nr. 107: Bevolkingstelling, 1763 omschrijft iedereen die bij de bierverkoop betrokken was als ‘tapper’. RH, Bevolkingstelling 1796, inv. nr. 5: Hasselt spreekt enkel van ‘aubergistes’.

17. RH, HA, inv. nr. 24, fol. 23r-23v: Privilegie van het brouwersambacht, 1680.

18. H. Van Neuss, ‘Nos anciens distillateurs’, *Bulletin de la section scientifique et littéraire de la société des Mélophiles de Hasselt* 21 (1884) 105-107, 109-111. Dit is een uitgave van RH, OASH, inv. nr. 331: Verzoekschriften van de jeneverstokers, 1774 en 1791.

19. RH, OASH, inv. nr. 1319, f. 52v-55r, 57r: ‘Expurgatie der weerden’, 1700; RH, OASH, inv. nr. 294-303: Pegelboeken, 1712-1725.

TABEL 1 *Reconstructie van de samenstelling van de beroepscategorie der drankverkopers te Hasselt (1700-1796)*

<i>Jaar</i>	1700	1712-1725	1763	1774	1796
Herbergiers			17		16
Brouwers-tappers	22		16		11
<i>Totaal bierverkopers</i>		gemiddeld 35	33		27
Jeneververkopers			1		
Jeneverstokers				3	5
<i>Totaal jenever</i>			1	3	5
<i>Totaal</i>			34		32

Bron: zie voetnoten 16, 18-19.

Hoewel deze cijfers met een korrel zout genomen moeten worden omdat brouwers-tappers betrokken konden zijn bij de verkoop van jenever en jeneverstokers- en verkopers bij de productie en distributie van bier, geven ze desalniettemin zicht op de evolutie van de sector van de drankdistributie te Hasselt. Ten opzichte van de Oostenrijkse Nederlanden evolueerde deze volgens parallelle en afwijkende wegen. Enerzijds nam het aantal drankverkopers dat betrokken was bij de productie en distributie van jenever toe, terwijl het aandeel van herbergiers en brouwers-tappers die louter bij de productie en distributie van bier betrokken waren afnam. Anderzijds nam het totaal aantal drankverkopers te Hasselt in de loop van de achttiende eeuw af. Ten opzichte van de bevolking is de daling nog meer uitgesproken: 7,2 per 1.000 inwoners in 1763 tegen 5,4 in 1796.

De oorzaak moet – zoals in de inleiding reeds gesuggereerd werd – in de eerste plaats gezocht worden in de verschuiving van consumptiepatronen in de tweede helft van de achttiende eeuw en dan vooral na 1770.

Dalend bierverbruik in de tweede helft van de achttiende eeuw...

De evolutie van het Hasseltse bierverbruik kan gevolgd worden via de opbrengsten van de stedelijke en de provinciale indirecte belastingen op brouwgranen en vanaf 1739 ook op ingevoerd bier. De Hasseltse bierexport was in de achttiende eeuw hoogstwaarschijnlijk zeer beperkt. Al in de tweede helft van de zeventiende eeuw was de uitvoer sterk teruggelopen door de oorlogsellende die het platteland teisterde. Ook de geringe bedrijfsomvang tijdens de achttiende eeuw doet vermoeden dat de Hasseltse brouwers vooral voor de eigen stedelijke markt produceerden.²⁰ Vanaf 1732 was de export

20. J. Martens, *De brouwindustrie te Hasselt van 1484 tot 1684 (licentiaatsverhandeling geschiedenis K.U. Leuven 1967)* 103-104; J. Kusters, *Stadseconomie en conjunctuur te Has-*

overigens volledig vrijgesteld van de stedelijke bieraccijns.²¹ De heterogeniteit van belastingsbasis en aanslagvoeten en het gebrek aan specificatie van de ontvangsten in de boekhouding gedurende het grootste deel van de bestudeerde periode bemoeilijkt echter de interpretatie van de cijfergegevens.²² De belastingbasis van de provinciale ‘*impôts sur le muid de braz*’ was daarentegen eenvoudiger. De Staten van Luik en Loon hanteerden voor alle brouwsels dezelfde aanslagvoet. Voor de ‘*braz ordinaire*’ werd het tarief in 1719 definitief vastgelegd op twee gulden per mud mout. De ‘*braz extraordinaire*’ was een uitzonderingsbelasting die vanaf 1747 permanent werd en waarvan het tarief één gulden per mud mout bedroeg.²³ De rentmeester-generaal noteerde de opbrengsten van beide imposten in het Hasseltse ontvangstkantoor van de Staten jaarlijks in zijn rekeningen (grafiek 1).²⁴ Aangezien de pegel – de bij ordonnantie vastgelegde minimumhoeveelheid graan die de brouwers in de ketels moesten storten – bekend is, was het mogelijk om *per capita* consumptiecijfers te berekenen. Ze dienen echter als minima beschouwd te worden omdat de omvang van de productie van ‘*nae bier*’ onbekend blijft. En vanzelfsprekend dient men rekening te houden met onderregistratie door fraude en – in geval van de stedelijke bieraccijns en de ‘*braz ordinaire*’ – de consumptie van een aanzienlijke groep volledig en gedeeltelijk vrijgesteld. Van de ‘*braz extraordinaire*’ was in principe echter niemand vrijgesteld.²⁵

selt, 1682-1795 (licentiaatsverhandeling geschiedenis K.U. Leuven 1982) 186; RH, OASH, inv. nrs. 294-303; Pegelboeken, 1712-1725; RH, OASH, inv. nrs. 323-328; Rekeningen van de bieraccijns, 1742-1748.

21. R. Vanthoor, *De accijnsrechten te Hasselt onder het oud-regiem* (licentiaatsverhandeling geschiedenis K.U. Leuven 1948) 59.

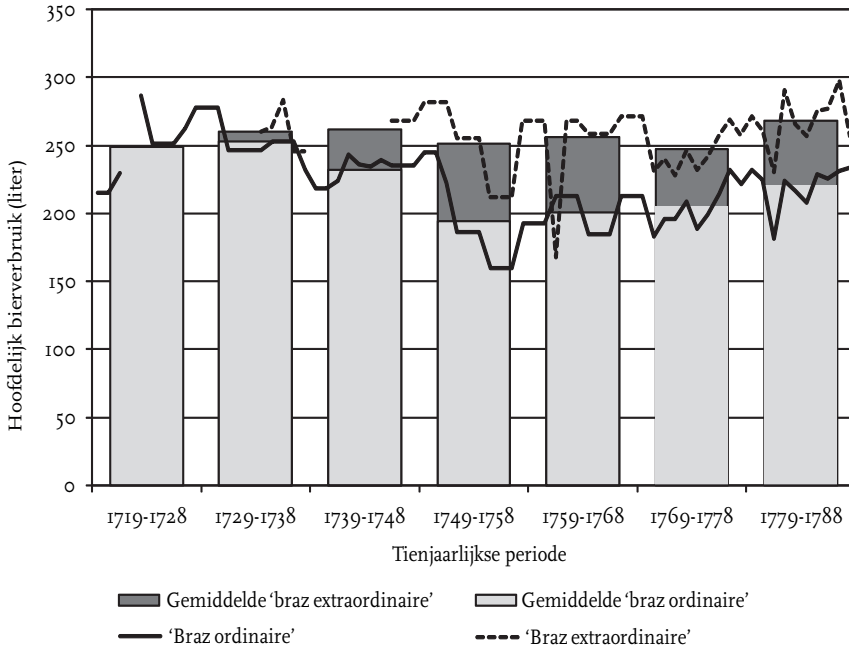
22. Voor ‘*burgersbier*’ en ‘*weerdsbier*’ of ‘*tappersbier*’ golden verschillende aanslagvoeten (RH, OASH, inv. nr. 253; Reglementen voor de inning van de bieraccijnzen). Vanaf 1725 werd de bieraccijns jaarlijks verpacht en werd alleen nog de totale pachtsom in de bronnen genoteerd. Het verloop van de opbrengsten kan gevolgd worden aan de hand van grafiek 2.

23. Buiten de stad Luik bedroeg het tarief twee of één gulden per 200 pond mout. RH, OASH, inv. nr. 248; Reglementen voor de inning van ‘*impôt sur le muid de braz*’; P. Harsin, ‘Les finances publiques belges sous l’Ancien Régime’, in: *Histoire des finances publiques en Belgique* 1 (Brussel 1950) 18; B. Demoulin, *Les finances d’un pays d’états aux marches de l’empire, la principauté de Liège (1688-1728)* (Brussel 1986) 142-144; G. Hansotte, *Les institutions politiques et judiciaires de la principauté de Liège aux temps modernes* (Brussel 1987) 148.

24. In de regel werd de belasting verpacht en zijn de genoteerde bedragen de sommen die de kwartierontvangers van de pachters ontvangen hadden. In het geval van inning in regie waren de kosten voor de collecte er reeds van afgetrokken en betreft het dus de netto-opbrengst (jaren 1723/24, 1741/42-1745/46 en 1770/71-1788/89).

25. RH, OASH, inv. nr. 253; Reglementen voor de inning van de bieraccijns; Harsin, ‘Les finances’, 19; Hansotte, *Les institutions*, 148; Demoulin, *Les finances*, 136-140.

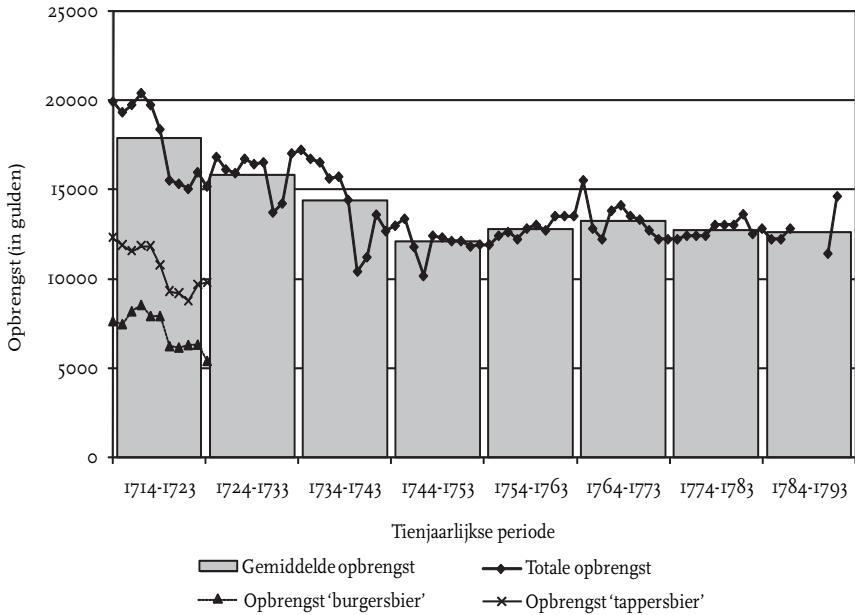
GRAFIEK 1 Evolutie van het hoofdelijk bierverbruik te Hasselt op basis van de opbrengst van de 'impôts sur le muid de braz' (1719/20-1788/89)

Bron: Rijksarchief Luik (verder RL), Staten van Luik en Loon (verder SLL), inv. nrs. 117-224, 472-580, 1043-1125; Rekeningen van de rentmeestergeneraal, 1719-1790.

Berekend op basis van de 'braz ordinaire' vertonen de hoofdelijke verbruikscijfers duidelijk een dalende trend. In de eerste helft van de achttiende eeuw bevond de bierconsumptie zich op een hoger niveau dan tijdens de tweede helft, toen het gemiddeld hoofdelijk verbruik op jaarbasis ongeveer dertig liter lager lag. De curve die de opbrengsten van de 'braz extraordinaire' aangeeft, laat met een gemiddeld verschil van vijf liter eerder een stagnatie van het bierverbruik vermoeden.²⁶ Het verschil is te verklaren door het ongelijke aantal vrijgestelden. De adel en de clerus waren collectief vrijgesteld van de 'braz ordinaire'. Leden van de magistratuur en functionarissen in dienst van het stadsbestuur en de centrale overheid genoten individuele vrijstellingen. Daar deze hooggeplaatste figuren wel onderworpen waren aan de 'braz extraordinaire' zou men kunnen besluiten dat het bierverbruik vooral onder de lagere klassen afnam. De evolutie van de opbrengsten van de stedelijke bieraccijns wijst in dezelfde richting.

26. $C_{\text{per capita}} = [(O/T) \times P] / B$ waarbij $C_{\text{per capita}}$ = hoofdelijke consumptie, O = opbrengst, T = tarief, O/T = hoeveelheid mout gebruikt voor de bierproductie, P = pegel (100 pond mout per aam), B = bevolkingscijfer.

GRAFIEK 2 Jaarlijkse en tienjaarlijkse gemiddelde opbrengst van de stedelijke bieraccijns te Hasselt (1714-1791/92)

Bron: RH, OASH, inv. nr. 253: Verpachtingen van de bieraccijns, 1718-1795; RH, OASH, inv. nrs. 819-907: Stadsrekeningen, 1714-1787.

Het verloop van deze grafiek is grotendeels gelijk aan die van het hoofdelijk verbruik. Tijdens de jaren 1714-1739 werden er hoge ontvangsten genoteerd. De daling van de opbrengsten in 1721 was waarschijnlijk het gevolg van een verlaging van de aanslagvoeten. In het eerste kwart van de achttiende eeuw bleef het hoofdelijk verbruik, berekend op basis van de recepte van de stedelijke bieraccijns, constant rond 250 tot 270 liter per jaar schommelen.²⁷ Na een scherpe neerwaartse knik die veroorzaakt werd door de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) kon de magistraat de inkomsten op peil houden door de bieraccijns enkele jaren te laten collecteren. Nadien volgde een langere periode van stagnatie die vooral in het laatste kwart van de achttiende eeuw opmerkelijk is, aangezien de bevolking in deze periode sterk groeide.²⁸ De schijnbare discrepantie tussen de stagnatie van de opbrengst van de ste-

27. $C_{\text{per capita}} = ((O_1/T_1) + (O_2/T_2) \times P) / B$ waarbij $C_{\text{per capita}}$ = hoofdelijke consumptie, O_1 = opbrengst burgersbier, T_1 = tarief burgersbier, O_1/T_1 = hoeveelheid mout gebruikt voor de productie van burgersbier, O_2 = opbrengst tappersbier, T_2 = tarief tappersbier, O_2/T_2 = hoeveelheid mout gebruikt voor de productie van tappersbier, P = pegel, B = bevolkingscijfer.

28. Volgens de bevolkingstelling van 1763 telde Hasselt toen 4.720 zielen. De bevolkingstelling van 1796 vermeldt 5.942 inwoners. Na een aanvankelijke daling tijdens de jaren 1761-1770 zou de Hasseltse bevolking vooral in de periode 1771-1800 sterk aangroeien (Kusters, *Stadseconomie*, 27-28).

delijke bieraccijns en de lichte stijging van het hoofdelijk verbruik na 1770 kan verklaard worden door aan te nemen dat er sprake was van een toename van het verbruik van lager belast ‘burgersbier’ en een daling van de consumptie van hoger aangeslagen ‘tappersbier’ of ‘weertsbier’. Het ‘burgersbier’ mocht enkel per vat verkocht worden en was bijgevolg bestemd voor verbruik door welgestelde burgers die zich een heel vat bier konden veroorloven. ‘Tappersbier’ of ‘weertsbier’ was daarentegen uitsluitend bestemd voor detailverkoop in tapperijen en herbergen, en werd dus bij uitstek door mindervermogenden geconsumeerd.

Dit bevestigt de hierboven geformuleerde hypothese dat de populariteit van het gerstenat bij de bevolking op de onderste treden van de sociale ladder verminderde. De plaats van de bierpot werd – zoals verder nog zal blijken – ingenomen door het jeneverglas en de koffie- of theekeop. Het dalend bierverbruik bij de lagere klassen was trouwens geen exclusief Hasselts verschijnsel. Voor de late achttiende eeuw werd het in verschillende Brabantse steden vastgesteld.²⁹ Welgestelde burgers handhaafden daarentegen hun bierverbruik, of breidden het zelfs nog uit – mogelijk om zich te onderscheiden van de jenever drinkende en koffie slurpende volksmassa. Bij de Vlaamse en de Brabantse midden- en hogere klasse zat in deze periode het verbruik van kwaliteitsbieren zoals de Lierse Caves en de Leuvense Peterman sterk in de lift. De bierindustrie in deze steden kwam tot grote bloei en ook de Hasseltse brouwers-leveraaars die bier per aam verkochten profiteerden van de gestegen vraag bij de hogere klasse.³⁰ Of het verbruik van vreemde bieren ook bij de gegoede Hasselaren toenam, is niet bekend maar het wordt in ieder geval niet tegengesproken door het verloop van de belastingopbrengsten. Vooral het Hoegaards en het Diesters bier schenen populair geweest te zijn, en deze bieren werden zowel door de stad als door de Staten relatief licht belast.³¹ Door de hoge prijs – veertien gulden voor een aam Diesters in 1782 – en het verbod op detailverkoop in tapperijen en herbergen lagen deze bieren buiten het bereik

29. R. Van Uytven, ‘De Leuvense bierindustrie in de xviii de eeuw’, *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 16 (1961) 201-202; E. Aerts, *Het bier van Lier. De economische ontwikkeling van de bierindustrie in een middelgrote Brabantse stad (einde 14de-begin 19de eeuw)* (Brussel 1996) 214; Michel van der Eycken, *Stadseconomie en conjunctuur te Diest (1490-1795)* (doctoraatsproefschrift geschiedenis k.u. Leuven 1982) 253.

30. Van Uytven, *Geschiedenis*, 197-203. Het aantal Hasseltse brouwers-leveraaars nam toe van twee in 1763 tot vier in 1796 (RH, OASH, inv. nr. 107: Bevolkingstelling, 1763; RH, Bevolkingstelling 1796, inv. nr. 5; Hasselt).

31. RH, OASH, inv. nr. 77, fol. 175r: Ordonnantie, 1 oktober 1739. Het Hoegaards betaalde één pattacon per ‘stuck’, het Diesters 21 stuiver 1 oord per ton Luikse maat (RH, OASH, inv. nr. 253: Reglementen voor de inning van de bieraccijns; RH, OASH, inv. nr. 248: Reglementen voor de inning van de ‘impôts sur le muid de braz’).

van de minder welgestelde burgers.³² Deze vraagvermindering kon natuurlijk niet zonder gevolgen blijven voor brouwers-tappers en herbergiers.

... en de gevolgen voor brouwers-tappers en herbergiers

De terugval van het aantal bierverkopers was in de eerste plaats het gevolg van een achteruitgaand bierverbruik onder de lagere klassen in de tweede helft van de achttiende eeuw. Dit was geen louter Hasselts verschijnsel. R. Van Uytven stelde vast dat onder invloed van de afnemende bierconsumptie van de lagere klassen het aantal brouwers-tappers en hun productie te Leuven daalde in de loop van de achttiende eeuw. Dat de niet-zelvbrouwende herbergiers zich in tijden van dalende bierverkoop beter konden handhaven, is hoogstwaarschijnlijk het gevolg van institutionele factoren. Van Uytven suggereert voor Leuven de sluiting van de het brouwersambacht door de brouwers-leveraars als bijkomende oorzaak voor de afname van het aantal brouwers-tappers.³³ In Hasselt leidde het streven van de magistraat om zowel de kleinhandelsprijs als de kwaliteit van het bier te handhaven tot een sterkere daling van de inkomsten van de brouwers-tappers en bedrijfssluitingen.

Brouwers-tappers en herbergiers mochten de prijs van het bier dat per pot verkocht werd niet zelf bepalen, maar dienden zich te schikken naar de door de magistraat bij ordonnantie voorgeschreven maximumprijs (grafiek 3). Deze schommelde tot 1735 rond twaalf oord en bleef later ongeveer constant op tien oord. Door de kleinhandelsprijs te controleren wilde de magistraat vermijden dat stijgende kosten voor het levensonderhoud – hier eng opgevat als stijgende graanprijzen – sociale onrust zou veroorzaken.³⁴ Daarmee botste de sociale politiek van de magistraat echter met de belangen van de brouwers-tappers. Zij zagen hun winstmarges slinken door de starheid van de prijs van het bier in de kleinhandel. In tijden van stijgende graanprijzen werden ze immers geconfronteerd met stijgende productiekosten. De voornaamste grondstoffen voor het brouwen van bier zijn namelijk granen, in het geval van het Hasselts bier gerstemout en tarwe. Hun aandeel in de totale productiekosten bedroeg volgens een verzoekschrift van de Hasseltse brouwersgasten uit 1718 ongeveer 65 procent. De kosten voor de overige grondstoffen en productiefactoren bedroegen hier slechts een

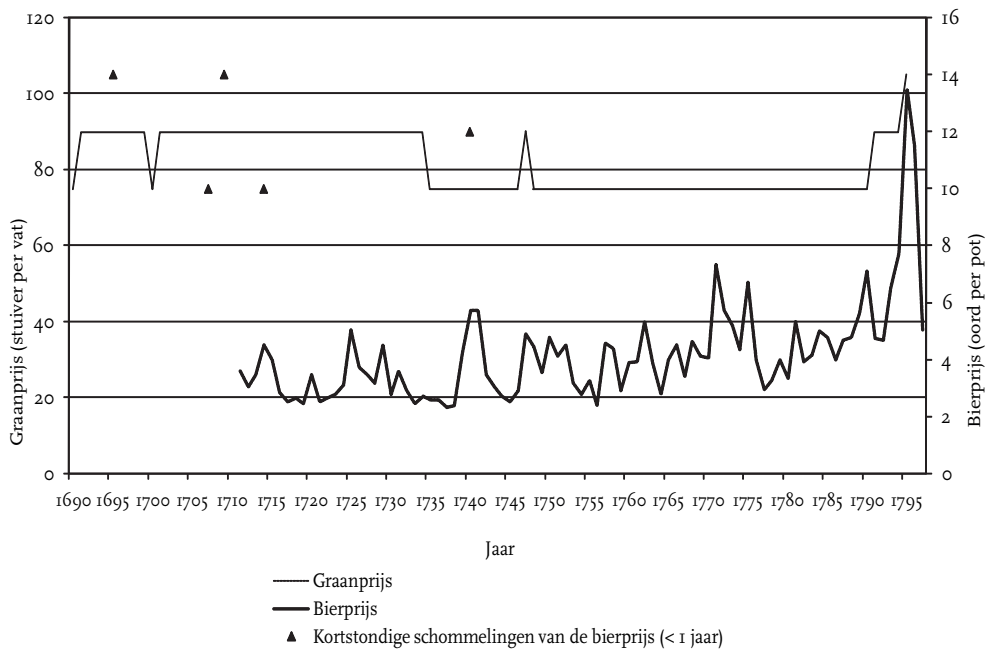
32. RH, OASH, inv. nr. 1070: Kwitantie voor geleverd bier en voedsel, 1782; RH, OASH, inv. nr. 77, fol. 175r: Ordonnantie, 1 oktober 1739.

33. Van Uytven, 'De Leuvense', 201-202, 204-205, 208-209.

34. E. Aerts, 'Le teneur en alcool de la bière dans les Pays-Bas, 1400-1800', in: T. Riis (ed.), *A special brew. Essays in honour of Kristof Glamann* (Odense 1993) 122-123.

fractie van.³⁵ Door de algemene toename van de graanprijs in de loop van de achttiende eeuw en vooral na 1780 stegen de productiekosten voor een brouwsel aanzienlijk. Een verlaging van het tarief van de bieraccijns had misschien soelaas kunnen bieden, maar de magistraat toonde zich niet meer bereid om de aanslagvoeten na 1749 nog naar beneden aan te passen. Omdat de kleinhandelsprijs tot 1791 stabiel bleef, konden de brouwers-tappers de kostenstijging niet doorrekenen aan de klant, met dalende winstmarges en bedrijfssluitingen tot gevolg.

GRAFIEK 3 *Evolutie van de prijs van bier in de kleinhandel en het jaargemiddelde van de graanprijs te Hasselt (1690-1795)*

Bron: RH, OASH, inv. nrs. 73-82: Ordonnantieregisters, 1591-1796, met volledige verwijzingen naar de geraadpleegde ordonnanties bij Poukens, Het herbergwezen, 119. De gegevens over de graanprijs zijn afkomstig uit RH, OASH, inv. nr. 1.103; Mercurialen, 1711-1797 zoals geciteerd bij Kusters, Stadseconomie, 302-303.

In de gegeven omstandigheden was het voor de brouwers-tappers natuurlijk aantrekkelijk om de hoeveelheid graan die gebruikt werd bij het brouwen te

35. RH, OASH, inv. nr. 157: Verzoekschrift van de brouwersgasten aan de magistraat, 1718. Aerts, 'Le teneur' 119-120, 138 stelde voor de Zuidelijke Nederlanden van de veertiende tot de achttiende eeuw gelijkaardige percentages van 60 tot 80 procent van de totale productiekosten vast.

Sint-Arnoldus, patroon van het Hasseltse brouwersambacht, hier afgebeeld met de werktuigen die gebruikt werden bij het brouwen. Afbeelding uit RH, HA, inv. nr. 24: Inschrijvingsregister van het brouwersambacht, 1674-1791.

verminderen of om het bier aan te lengen en zo hun winstmarges op peil te houden.³⁶ Dit was echter geen optie aangezien de magistraat naast de prijs ook de kwaliteit van het bier streng bewaakte. De pegel was herhaaldelijk bij ordonnantie vastgelegd op 100 pond mout en tarwe per aam gebrouwen bier.³⁷ Ook het aanlengen van bier van goede kwaliteit met inferieure brouwsels was verboden en werd bemoeilijkt doordat de magistraat de hoeveelheid ‘*nae bier*’ dat brouwers-tappers en herbergiers in voorraad mochten hebben aan banden legde.³⁸ Het was overigens enkel bestemd voor eigen verbruik. De verkoop ervan was verboden omdat het *de facto* vrijgesteld was van accijns. De belastingbasis van de bieraccijns was immers het mout dat ter molen gebracht werd, en voor het brouwen van ‘*nae bier*’ werd geen nieuw mout meer gebruikt.³⁹ Enkel voor de allerarmsten werd er in de praktijk schijnbaar een uitzondering op het verkoopverbod toegestaan.⁴⁰

De niet-zelfbrouwende herbergiers werden indirect ook getroffen door de stijgende grondstofkosten, want de brouwers-leveraars rekenden de gestegen productiekosten waarschijnlijk door in de prijs van het bier dat ze per vat verkochten aan de herbergiers. Nergens in de Hasseltse ordonnantieregisters werden althans verordeningen aangetroffen die de groothandelsprijs van bier controleerden. Toch namen de herbergiers beduidend minder sterk af in aantal. Oorzaak was vermoedelijk dat gestegen grondstofprijzen de brouwers-leveraars minder hard trof dan de brouwers-tappers. Zij genoten immers schaalvoordelen doordat hun andere productiekosten gespreid werden over een groter aantal brouwsels. De prijs van het bier per vat steeg dus waarschijnlijk minder snel dan de graanprijzen. Maar de algemene afname van het aantal bierverkopers in de tweede helft van de achttiende eeuw doet vermoeden dat ook de inkomsten van de herbergiers uiteindelijk negatief beïn-

36. Aerts, ‘Le teneur’, 119-120.

37. RH, OASH, inv. nr. 75, f. 208r-208v: Ordonnantie, 2 juli 1707; RH, OASH, inv. nr. 77, f. 75r-76v: Ordonnantie, 11 augustus 1735; RH, OASH, inv. nr. 78, 31-32, 389, 434: Ordonnanties, 9 september 1740, 19 juni 1747 en 20 november 1748. Vertaald naar de kwaliteit van het bier betekent dit dat het hier gaat om een bier van middelmatige kwaliteit. Voor 100 liter klein bier was 15 tot 30 kilogram graan nodig, voor 100 liter goed tot zeer goed bier 30 tot 50 kilogram. Omgerekend gebruikte men voor het brouwen van dit bier 27 graan per 100 liter. Ter vergelijking: tien jaar geleden was er voor 100 liter pils 16 tot 18 kilo mout nodig, voor 100 liter van een middelstraft bier 20 tot 30 kilo en voor 100 liter van een zeer straf bier 40 kilo. Aerts, ‘Alcoholconsumptie in het hertogdom Brabant’ 63.

38. Volgens ‘*aude constumen ende privilegiën*’ bedroeg deze een halve aam. RH, OASH, inv. nr. 75, f. 208r-208v: Ordonnantie, 2 juli 1707; RH, OASH, inv. nr. 77, f. 75r-76v: Ordonnantie, 11 augustus 1735. Later werd dit versoepeld. De brouwers en tappers dienden de hoeveelheid ‘*nae bier*’ die ze brouwde onder ede aan de accijns pachter te verklaren. RH, OASH, inv. nr. 77, f. 77r: Ordonnantie, 16 augustus 1735.

39. C. Vanderstraeten, ‘Het brouwersambacht van Hasselt’, *Limburg* 28 (1948-1949) III.

40. RH, HA, inv. nr. 29: Verklaring van Peeter Coninckx, 1727: ‘*wesende eenen dranck die hij gewoonlijk is te geven aen die arme menschen wesende ontrent den valeur van een oort den pot*’.

vloed werden door het dalend bierverbruik en het optreden van de magistraat. De toename van het aantal herbergiers-jeneverstokers suggereert echter dat de opkomst van nieuwe dranken ook mogelijkheden bood om de inkomensderving te compenseren.

Kapers op de kust

Terwijl de bierconsumptie rond 1770 vooral onder de lagere klassen begon terug te lopen, was het verbruik van gedistilleerde en koloniale dranken aan een opmars bezig. De consumptie van brandewijn, jenever, koffie en thee werd in de hand gewerkt doordat ze als dorstlesser of ontspanningsdrank geschikter waren dan bier. Door het hoge alcoholpercentage boden gedistilleerde dranken de consument meer nog dan bier 'de euforie van de geestesbeneveling, waarbij de beslommeringen van het leven voor enkele uren vergeten konden worden'.⁴¹ En dat voor een prijs die per verbruikseenheid een derde tot de helft lager lag dan die van een pot bier.⁴² Koloniale dranken als thee en koffie vulden het jeneververbruik aan. In tegenstelling tot brandewijn en jenever waren ze zeer geschikt als dorstlesser met als bijkomend voordeel dat het drinken van deze cafeïnehoudende dranken een oppeppend effect had. Samen zouden deze nieuwe dranken in de negentiende eeuw Cambrius' rijk ten val brengen.⁴³

De evolutie van het Hasseltse brandewijn- en jeneververbruik kan gevolgd worden via de opbrengsten van de stedelijke brandewijnaccijns (grafiek 4). De brandewijnaccijns werd voor het eerst verpacht in 1610. Zowel de stedelijke productie als de geïmporteerde brandewijnen werden belast. Vanaf 1693 betaalden de stokers vijf stuiver per vat graan dat bestemd was voor het stoken van jenever. Stokers die hun productie uitvoerden, konden genieten van een korting en sinds 1770 was de export volledig vrijgesteld van accijns. Wat de aanslagvoet voor de ingevoerde brandewijn betreft, maakte de magistraat een onderscheid tussen de Franse en Hollandse brandewijn en de zwaarder belaste stooksels die op het omliggende platteland vervaardigd werden.⁴⁴

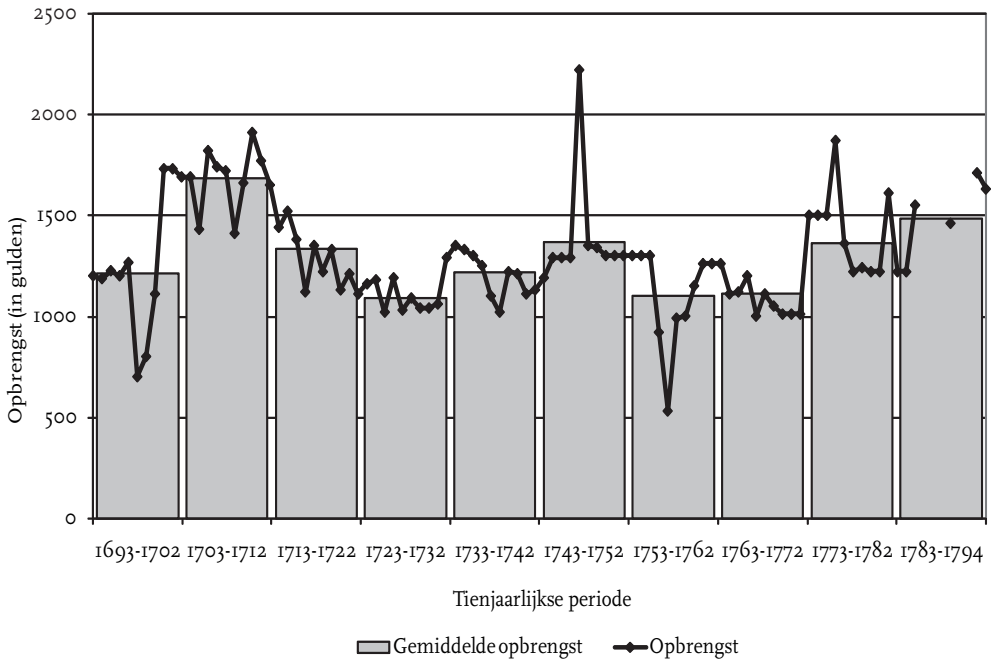
41. H. Van der Wee, 'Voeding en dieet in het Ancien Regime', *Spiegel Historiael*, 1, 2 (1966) 100, vertaald als 'Nutrition and diet in the Ancien Régime', in: H. Van der Wee, *The Low Countries in the Early Modern world* (Aldershot 1993) 279-287.

42. Aerts, 'Alcoholconsumptie', 65. In diverse getuigenissen uit gerechtelijke onderzoeken zijn aanduidingen terug te vinden van klanten die zich voor enkele oorden jenever lieten schenken. RH, OASH, inv. nr. 1319, f. 130r; RH, OASH, inv. nr. 1320, f. 81r-82r, RH, OASH, inv. nr. 1326, f. 380r-382v.

43. Van Uytven, *Geschiedenis*, 226-228.

44. De ontwikkeling van de belastingsbasis en de aanslagvoeten kan gevolgd worden via RH, OASH, inv. nrs. 252-253: Reglementen voor de inning van de brandewijnaccijns; RH,

GRAFIEK 4 Jaarlijkse en tienjaarlijkse gemiddelde opbrengst van de stedelijke brandewijnaccijns te Hasselt (1693-1794)

Bron: RH, OASH, inv. nrs. 252-253: Accijnsboeken, 1682-1795; RH, OASH, inv. nrs. 784-907: Stadsrekeningen, 1693-1787.

De hoge ontvangsten van de Hasseltse brandewijnaccijns in het begin van de achttiende eeuw zijn toe te schrijven aan de tariefaanpassingen voor vreemde brandewijn en jenever en de vraag van de ingekwartierde militairen tijdens de Spaanse Successieoorlog.⁴⁵ Zij waren echter – zoals ook in verschillende steden in het hertogdom Brabant het geval was – een voorbijgaand verschijnsel.⁴⁶ Na de Vrede van Utrecht (1713) stagneerden de gemiddelde opbrengsten opnieuw op het niveau van de late zeventiende eeuw. De frequentie van inkwartieringen en doortochten van militairen was in deze periode gevoelig gedaald. Enkel tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) laten de opbrengsten opnieuw een piek zien. Toen probeerde de magistraat een graan-

OASH, inv. nr. 331: Reglement voor de inning van de brandewijnaccijns, 1770.

45. J. Frederix, *Militaire lasten, logementen en destructie te Hasselt (1568-1748)* (licentiaatsverhandeling geschiedenis k.u. Leuven 1981) 21-39; Kusters, *Stadseconomie*, 297-301. In tegenstelling tot wat de bieraccijns betreft, waren de militairen niet vrijgesteld van de brandewijnaccijns. Rijksarchief Hasselt, *Oud archief stad Hasselt*, inv. nr. 417: Reglement van commandant von Bellinck, 1707.

46. Aerts, *Het bier*, 215-216; Aerts, 'Alcoholconsumptie' 64-65.

tje van de opbrengsten mee te pikken door de pachters van de brandewijnaccijns te verplichten om in geval van winterinkwartiering de helft van hun winst in de stadskas te storten.⁴⁷ Vanaf 1770 begonnen de ontvangsten opnieuw te stijgen. Deze toename is gedeeltelijk op het conto van de bevolkingsgroei te schrijven maar aangezien de aanslagvoeten zowel voor in de stad gestookte jenever als voor vreemde brandewijn en jenever verlaagd werden en de export in 1770 opnieuw helemaal vrijgesteld werd, mag men ook een stijging van het *per capita* brandewijnverbruik aannemen.⁴⁸ In verschillende steden in het hertogdom Brabant liep de consumptie van gedistilleerde dranken daarentegen terug in de tweede helft van de achttiende eeuw. Meer nog dan in het naburige hertogdom het geval was, beantwoordde Hasselt aan het algemene patroon dat Fernand Braudel schetste voor de verspreiding van de consumptie van sterke drank: 'Le xviie siècle le crée pour ainsi dire, le xviiie le pousse en avant, le xviiie le vulgarise'.⁴⁹ In 1791 bedroeg de hoofdelijke consumptie van in de stad gestookte jenever ongeveer 7,5 liter per inwoner, wat iets hoger is dan de nationale en regionale gemiddelden in de Zuidelijke Nederlanden.⁵⁰ Een glaasje jenever was aan het einde van de achttiende eeuw ook te Hasselt een vast onderdeel geworden van het arbeidersontbijt.⁵¹ De prefect van het departement van de Nedermaas overdreef waarschijnlijk niet toen hij in 1803 schreef: '*Le genièvre est un liqueur que l'on doit considérer comme un besoin de première nécessité par l'usage habituel qu'en font les habitants de la ci-devant région*'.⁵²

Over de consumptie van koloniale dranken is voor het Land van Loon helaas weinig bronnenmateriaal beschikbaar, maar men mag aannemen dat ze ook daar in de loop van de achttiende eeuw aan een opmars begonnen. Diverse aanduidingen in documenten uit de jaren 1730 wijzen op het verbruik van thee en koffie in deze periode. De meesters van het brouwersambacht boekten in hun rekening over het rekenjaar 1730 voor het eerst een uitgave voor thee tijdens het patroonsfeest.⁵³ Reeds in 1734 was er voor de

47. RH, OASH, inv. nr. 253, f. 264v-265r. Reglement voor de inning van de brandewijnaccijns, 1745.

48. RH, OASH, inv. nr. 331: Reglement voor de inning van de brandewijnaccijns, 1770.

49. Zoals geciteerd in Aerts, 'Alcoholconsumptie in het hertogdom Brabant', 64-65.

50. Eigen berekening op basis van Van Neuss, 'Nos anciens', 110-111, E. Van Schoonenberghe, 'De jeneversteden: Hasselt en Schiedam', in: E. Van Schoonenberghe (ed.), *Jenever in de Lage Landen* (Brugge 1996) 121 en E. Houtman, 'Geschiedenis van de Hasseltse jenevernijverheden van de 16de eeuw tot heden', in: *Hasselt jeneverstad* (Hasselt 1979) 24 schatten het verbruik op 'ongeveer zes liter per inwoner', maar hielden geen rekening met de aanzienlijke consumptie van vreemde brandewijn en jenever (1,7 liter per persoon). Cijfers over jeneververbruik in de Zuidelijke Nederlanden bij Aerts, 'Alcoholconsumptie', 65-66.

51. J. Collen, 'Het traditioneel gebruik van genever bij "eten en drinken" in de Hasseltse regio', in: *Hasselt jeneverstad* (Hasselt 1979) 59; Aerts, 'Alcoholconsumptie', 65.

52. Zoals geciteerd in Collen, 'Het traditioneel', 4.

53. RH, HA, inv. nr. 27: Rekeningen van het brouwersambacht, 1718-1790.

gevangenen in de Hasseltse gevangenis 's morgens een kopje thee of koffie en in 1735 moest de vicaris-generaal van het bisdom Luik de grauwezusters aanmanen hun thee- en koffieverbruik te minderen.⁵⁴ De Staten van Luik en Loon beslisten in 1732 'qu'il est du bien et du service de l'état de mettre quelque partie des charges publiques sur des boissons superflues, comme thé, café, chocolat qui se consommeront en ce Pays de Liège et Comté de Looz'.⁵⁵ Dit doet vermoeden dat koffie en thee toen reeds enige populariteit genoten, maar het was helaas niet mogelijk om uit de belastingsopbrengsten kwantitatieve gegevens over het verbruik van deze dranken af te leiden.⁵⁶ Doordat de prijs metertijd daalde en nog verder gedrukt werd door toevoeging van surrogaten was er wellicht al aan het einde van de achttiende eeuw voor brede lagen van de Hasseltse bevolking dagelijks een kopje waterige thee of koffie beschikbaar.⁵⁷

In de volgende paragraaf wordt onderzocht hoe de Hasseltse distributeurs en producenten reageerden op de opkomst van nieuwe dranken.

... en het verschijnen van nieuwe distributiekanelen

De traditioneel sterk op de bierverkoop gerichte brouwers-tappers en herbergiers bleven natuurlijk niet ongevoelig voor deze nieuwe dranken. De eerste bekende vermelding van het schenken van gedistilleerde drank in een herberg dateert uit 1655. Toen werd volgens een getuigenis van de schout in 'Den

54. J. Grauwels, *Kroniek van Hasselt (1078-1714). Grepen uit het dagelijks leven* (Hasselt 1982) 113-114.

55. RL, SLL, inv. nr. 1801: Resolutie, 18 februari 1732.

56. De rechten op koffie en thee waren bij de zestigste penning – een douaneheffing op alle goederen die het prinsbisdom werden in- en uitgevoerd en waarvan de aanslagvoet één zestigste of 1,66 procent van de waarde bedroeg – gevoegd, zodat het niet mogelijk is de evolutie van de ontvangsten te volgen via de rekeningen van de rentmeestersgeneraal, die enkel de totale ontvangsten noteerden. Alleen voor het einde van de achttiende eeuw zijn er een handvol ontvangstaten bewaard waaruit blijkt dat er te Hasselt sprake was van koffie-invoer, maar door de afwezigheid van tariefgegevens is het niet mogelijk hieruit een precieze hoeveelheid te berekenen (RL, SLL, inv. nr. 1748: Maandelijkste staten, per bureau, van de inkomsten van de zestigste penning en van belastingen op wijn, brandewijn, koffie, suiker, tabak, zout, stijfsel, *faiënce*, lakens, hoeden en brouwgoed, 1793-1794).

57. J.C.G.M. Jansen, 'Wilt u koffie of wilt u thee? Consumentengedrag in Maastricht in de 18de eeuw', *NEHA-jaarboek* 60 (1997) 53-54 schatte het hoofdelijk verbruik van koffie en thee in het nabijgelegen Maastricht aan het einde van de achttiende eeuw op drieënhalf tot vier koppen per dag. A.E.C. McCants, 'Poor consumers as global consumers: the diffusion of tea and coffee drinking in the eighteenth century', *Economic History Review* 61: Special Issue (2008) 172-200 toonde aan dat koffie en thee ook onder de Amsterdamse lagere klassen grote populariteit genoten. Zie ook Van Uytven, *Geschiedenis*, 131-147, 224-226.

Abraham' al brandewijn gedronken.⁵⁸ In de achttiende eeuw waren brandewijn en jenever helemaal ingeburgerd als herbergdranken.⁵⁹ In de loop van de tweede helft van de achttiende eeuw vond er onder invloed van de dalende inkomsten uit de bierverkoop bij de producerende herbergiers een verschuiving plaats van de bierbrouwerij naar de jeneverstokerij. Er werden evenwel nergens sporen van koffiehuisen aangetroffen, waarschijnlijk omdat ze door hun elitair karakter een grote groep kapitaalkrachtige consumenten nodig hadden die in Hasselt niet aanwezig was. In het hertogdom Brabant waren er bijvoorbeeld enkel koffiehuisen in Antwerpen, Brussel en Leuven.⁶⁰ De Hasselaar kocht de nieuwe koloniale dranken bij de kramers en consumeerde ze thuis – zoals de volksmassa in de Zuidelijke Nederlanden.⁶¹

De algemene afname van het aantal drankgelegenheden en het ontbreken van wettelijke bepalingen die – zoals in Vlaanderen – de groei van vooral jeneverkotten aan banden probeerde te leggen, doet vermoeden dat de jeneverkotten in Hasselt niet als paddenstoelen uit de grond schoten en dat er van een 'triomf van het openbaar lokaal' geen sprake was. Mogelijk vormde de controle die het Hasseltse brouwersambacht uitoefende op de jeneverproductie- en verkoop een institutionele belemmering voor de opkomst van jeneverkotten. De toenemende interesse van de consument voor brandewijn was het Hasseltse brouwersambacht niet ontgaan. Tijdens de bezetting door militairen van de Republiek in 1675-1680 hadden de opbrengsten van de brandewijnaccijns tot het viervoudige van het normale niveau bereikt.⁶² Bij de bevestiging van enkele van haar privileges in 1680 hamerde het ambacht er dan ook op dat de bepaling dat enkel ambachtsleden brandewijn of jenever mochten stoken of verkopen opnieuw zou worden opgenomen. Anders zou het ambacht 'groote schade comen te lijden, ende allenskens te niet gaen'.⁶³ Omdat de meeste herbergiers door hun precaire sociaaleconomische positie zich het hoge inschrijfgeld en het vereiste poorterschap niet konden veroorloven, bleef de toegang tot de jeneververkoop voor hen gesloten en werd de opkomst van het jeneverkot afgeremd.⁶⁴ Los van de vraag of het ambacht dit

58. J. Gessler, 'Wat Oud-Hasselt dronk', in: *Isidoor Teirlinck album* (Leuven 1931) 383.

59. Collen, 'Het traditioneel', 4. Dit blijkt alleszins uit RH, OASH, inv. nrs. 1319-1321, 1326-1327: Getuigenissen in criminele zaken. Ook in de Oostenrijkse Nederlanden was dit het geval: D. Lamarq, 'Dagelijks leven te Ninove omstreeks 1750. Joannes Rechters, kuiper, brouwer en herbergier', *Land van Aalst* 40 (1988) 89-90.

60. Soly, 'Kroeglopen', 574; B. Blondé, *Een economie met verschillende snelheden. Ongelijkheden in de opbouw en de ontwikkeling van het Brabantse stedelijke netwerk (ca. 1750-ca. 1790)* (Brussel 1999) 66, 85.

61. Kusters, *Stadseconomie*, 196.

62. Houtman, 'Geschiedenis', 23; Collen, 'Het traditioneel', 5-6.

63. RH, HA, inv. nr. 24, fol. 23r-23v. Privilegie van het brouwersambacht, 1680.

64. Het inschrijfgeld bedroeg 15,5 gulden voor een niet-erfelijk lidmaatschap en 31,5 gulden voor een erfelijk lidmaatschap (Martens, *De brouwindustrie*, 189, 192). Het poorterschap

privilegie tot het einde van de achttiende eeuw kon handhaven dient er een oplossing gevonden te worden die de kloof dicht tussen de stijgende jeneverconsumptie en het dalend aantal drankgelegenheden.⁶⁵ Het antwoord ligt waarschijnlijk in het feit dat de Hasseltse consument zich voor de aankoop van jenever rechtstreeks wendde tot de producent.

De jeneverstokerij was de economische blikvanger van het negentiende-eeuwse Hasselt. In de jaren na 1830 werd de stad het belangrijkste Belgische centrum van jeneverproductie, met een afzetgebied dat tot ver buiten de landsgrenzen reikte. De wortels van deze industrie gaan terug tot het einde van de achttiende eeuw. In 1791 telde Hasselt reeds 21 jeneverstokers, in 1795 23.⁶⁶ Het was één der voornaamste jeneverproductiecentra van het prinsbisdom Luik. Van de ontvangsten van de in de hele provincie geheven belasting op 'brandevinage' – meel bestemd voor het vervaardigen van jenever – werd 39 procent in de Demerstad geïnd. De productie van het kleine Hasselt evenaarde die van het veel grotere Luik – met meer dan 40.000 inwoners goed voor 40 procent van de opbrengst.⁶⁷ Doordat de stokers bij de productie de Hollandse methode van de dubbele distillatie toepasten, was de Hasseltse jenever bovendien van goede kwaliteit. De bloei was ook het gevolg van de bevordering van deze nijverheidstak door de centrale en de stedelijke overheid na 1770. Gunstige accijns- en imposttarieven bevorderden de lokale jeneverproductie en de jeneverinvoer werd afgeremd door het oprichten van tolmuren. De reden was vooral dat de mest van de ossen die met het stookafval vetgemest werden, gebruikt kon worden om onvruchtbare heidegronden in cultuur te brengen.⁶⁸

Toch had de jeneverstokerij in de achttiende eeuw nog een uitgesproken kleinschalig karakter. H. Van Neuss stelde in 1884 al vast dat de jeneverindustrie – die zich toen op haar hoogtepunt bevond – aanvankelijk 'bien peu de chose' was. Het contrast tussen 'les débuts insignifiants de nos dis-

bedroeg in de tweede helft van de achttiende eeuw 60 gulden voor een man alleen en 120 gulden voor een echtpaar (Kusters, *Stadseconomie*, 259). Zie Poukens, *Het herbergwezen*, 31-46 over de sociaaleconomische positie van het herbergiersgezin.

65. In 1688 slaagde het er wel nog in de magistraat de verkoop van brandewijn met kleine maten door ambulante handelaars te laten verbieden (RH, OASH, inv. nr. 311: Ordonnantie, 1 mei 1688).

66. Van Neuss, 'Nos anciens', 110-111; Houtman, 'Geschiedenis', 24; Van Schoonenberghe, 'De jeneversteden', 121; Van Uytven, *Geschiedenis*, 219.

67. RL, SLL, inv. nr. 1748: Maandelijkste staten, per bureau, van de inkomsten van de zestigste penning en van belastingen op wijn, brandewijn, koffie, suiker, tabak, zout, stijfsel, *faiënce*, lakens, hoeden en brouwgoed, 1793-1794.

68. E. Van Schoonenberghe, 'De Vlaamse landbouwstokerijen', in: E. Van Schoonenberghe (ed.), *Jenever in de Lage Landen* (Brugge 1996) 93; Van Schoonenberghe, 'De jeneversteden', 121; RH, OASH, inv. nr. 331: Reglement voor de pachter van de brandewijnaccijns, 1770; Houtman, 'Geschiedenis', 24.

telleries d'autrefois et l'importance de nos usines actuelles' was groot.⁶⁹ Dit blijkt vooral uit het grote aantal stokers – op haar hoogtepunt in de negentiende eeuw telde Hasselt hoogstens 29 stokerijen.⁷⁰ Jeneverstoken was voor velen nog een bijberoep. Slechts negen van de 21 stokers uit 1791 werden in de bevolkingstelling van 1796 ook als jeneverstoker geteld. De anderen waren in de eerste plaats waard, brouwer of landbouwer.⁷¹ Hun omzet was dan ook beperkt. De helft van de stokers produceerde minder dan tien aam (1.490 liter) per jaar, de gemiddelde productie bedroeg net geen elf aam (1.614 liter).⁷² Zij was waarschijnlijk – zoals de productie van de brouwers-tappers – grotendeels bestemd voor de stedelijke markt, die na 1770 een sterke expansie kende. In tegenstelling tot de brouwers verkochten de stokers hun product ook in relatief kleine hoeveelheden. Men was dus niet verplicht een heel vat ineens af te nemen. In diverse getuigenissen wordt melding gemaakt van stokers die jenever met stopen of potten aan de man brachten. Ook de jeneverfles nam waarschijnlijk al in de achttiende eeuw haar plaats op de schouw of het wandrek in. De waarden schonken brandewijn en jenever in kommetjes of glazen.⁷³ In aanmerking nemende dat de winstmarge van een Ninoofse herbergier op een pint brandewijn 166 procent bedroeg, is het niet onwaarschijnlijk dat de Hasselaren zich rechtstreeks tot één van de talrijke jeneverstokers wendden, waar de prijs ongetwijfeld een stuk lager lag.⁷⁴ Nog in de negentiende eeuw was het de gewoonte dat de Hasselaar zich bij de stokers ging bevoorraden.⁷⁵ De ruime beschikbaarheid van een relatief goedkoop product dat door de lange houdbaarheid zeer geschikt was voor thuisconsumptie heeft de opkomst van het jeneverkot als schakel tussen consument en fabrikant in Hasselt waarschijnlijk geremd.

Conclusie

Evoluties aan de vraagzijde van de markt leidden onmiskenbaar tot parallelle ontwikkelingen in de distributiesector. De opkomst van de kleinhandelsfunctie van de kroeg werd reeds ontdekt door historici die onderzoek deden naar veranderingen in de wereld van verdeling en verbruik. Maar ook de aanvan-

69. Van Neuss, 'Nos anciens', 95.

70. Houtman, 'Geschiedenis', 26.

71. RH, Volkstelling 1796, nr. 5: Hasselt.

72. Van Neuss, 'Nos anciens', 111; Van Schoonenberghe, 'De jeneversteden', 121-122.

73. RH, OASH, inv. nr. 1319, f. 148r-150v. Getuigenissen van de visitateurs van de brandewijnaccijns en van jeneverstoker Jordaen Kellens, 1708; RH, OASH, inv. nr. 1321, 1326 f. 380r-180v; Collen, 'Het traditioneel', 8-9.

74. Volgens Lamarq, 'Dagelijks leven', 90 verkocht Joannes Rechters jenever die hij aan drie stuiver per pot inkocht voor acht stuiver per pot.

75. Collen, 'Het traditioneel', 8-9.

kelijke *core business* van de waard – de detailverkoop van bier – werd beïnvloed door de geleidelijke verschuiving van de voorkeur van de consument. De daling van het bierverbruik bij de lagere klasse in de tweede helft van de achttiende eeuw en de toenemende consumptie van gedistilleerde en koloniale dranken na 1770 wijzigde de samenstelling van de beroepsgroep van de drankverkopers. De dominante positie van de bierverkopers – brouwers-tappers en herbergiers – verminderde en de jeneverstokers en -verkopers gingen een gouden tijd tegemoet. In middelgrote en grote steden verschenen er koffiehuisen voor de elite. In sommige gewesten leidde dit tot een ‘triumf van het openbaar lokaal’, maar specifieke institutionele ontwikkelingen en de economische context van een jeneverstad in ontwikkeling remden de algemene toename van het aantal drankgelegenheden en het verschijnen van nieuwsoortige dranklokalen te Hasselt af. Door de prijs- en kwaliteitspolitiek van de magistraat zagen de bierverkopers – en in eerste instantie vooral de brouwers-tappers – hun inkomsten mogelijk meer dan elders slinken. Tegelijkertijd werd de toegang tot de jeneververkoop gehinderd door de aloude privileges van het brouwersambacht en de voorkeur van de consument om rechtstreeks bij de fabrikant te kopen. Het aantal stokerijen nam na 1770 dan ook sterk toe en vormde de basis voor de negentiende-eeuwse ontwikkeling van Hasselt van regionaal verzorgingscentrum naar ‘Jeneverstad’ met wereldfaam.

Over de auteur

Johan Poukens (1984) is sinds oktober 2007 als doctoraatsbursaal verbonden aan de onderzoekseenheid Geschiedenis: Nieuwe Tijd van de Katholieke Universiteit Leuven. Hij studeerde in juni 2006 af als licentiaat Geschiedenis met een verhandeling over het herbergwezen te Hasselt tijdens de achttiende eeuw. Daarna studeerde hij Archivistiek. Momenteel doet hij onderzoek naar consumptie en distributie van koloniale producten in kleinstedelijke en landelijke gebieden tijdens de zeventiende en achttiende eeuw.

E-mail: joan.poukens@arts.kuleuven.be